

ЕВОЛЮЦІЯ ЖИТЛА РОМЕНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

На прикладі роменської культури показані варіанти форм житла, що, передусім, залежали від природно-кліматичних чинників.

К л ю ч о в і с л о в а: середньовіччя, роменська культура, Київська Русь, Дніпровське Лівобережжя, житло.

Розглядаючи особливості жител у східних слов'ян VIII—XI ст., дослідники вважають, що воно розвивалося від заглибленого до наземного. Таких поглядів щодо роменського домобудівництва дотримується О.В. Григор'єв (Григорьев 2000, рис. 36). Для синхронної райковецької культури подібну схему вибудував М.А. Філіпчук (Філіпчук 2000). Однак такий підхід викликає деякі заперечення через лінійність схем і певну опозиційність двох типів жител. Наземна будівля видається за «прогресивнішу» порівняно із заглибленою.

Так, О.В. Григор'єв вважає, що роменське домобудівництво розвивалося двома шляхами. Перший характеризувався зменшенням ролі котловану, в який впускали зруб, другий передбачав розміщення зрубу поза межами котловану і появу спочатку жител з другим неопалюваним поверхом, а пізніше — з двома опалюваними поверхами, а по тому — і жител на холодних підкліттях (Григорьев 2000, с. 99—100). До подібних поглядів щодо розвитку східнослов'янського житла (на прикладі Українського Прикарпаття) пристає і М.А. Філіпчук. На його думку, процес трансформації заглиблених жител у наземні йшов еволюційним шляхом. Він розпочався з останньої чверті — кінця XI ст. і характеризувався зменшенням глибини котловану та видозміною їхньої форми (Філіпчук 2000, с. 259).

Не дивлячись на досить вагомий аргументацію, викладену дослідниками на підтримку своїх гіпотез, вона видається не досить переконливою. Стосовно ж спостережень щодо зміни форми котловану, його площі, конструктивних особливостей та опалювальних споруд, то вони цілком справедливі та вірні для означення еволюційних змін в домобудівництві, якщо вважати заглиблене житло (землянку) архаїчнішим чи простішим, а наземне — «прогресивнішим». Та вести мову про примітив-

ність одного типу будівель на тлі іншого все ж не можна. Видається, що доречніше буде розглядати варіативність у розвитку житла, аніж вбачати в цьому послідовну зміну одного типу іншим. Для перевірки висунутого припущення наведемо матеріали з кількох поселень в ареалі роменської культури, які заснували сіверяни та існували вони й за давньоруського часу. Порівняльний аналіз їх дозволить розглянути риси спадковості та розвитку будівельних традицій між сіверянським і давньоруським населенням. Ця проблема вже підіймалася дослідниками (Левченко, Мироненко, Супруненко 2001, с. 56; Енукова 2007, с. 56—58).

Отже, розглянемо матеріали з двох, порівняно добре досліджених, населених пунктів лісостепової смуги — поселення Сампсоніїв Острів на Сулі та Полтавське на Ворсклі.

Особливість першої пам'ятки полягає в тому, що тут зафіксований певний розрив між існуванням роменського укріплення і вже «державної» фортеці Посульської лінії на поселенні поблизу с. Сенча. На думку Ю.Ю. Моргунова, сіверянське поселення припинило існування в 30-і рр. XI ст., а давньоруське виникло не раніше початку XII ст. (Моргунов 2003, с. 164).

На Полтавському поселенні не простежується такого чіткого розриву між роменською та культурою Київської Русі, хоча він, безперечно, мав місце. Про це свідчить загибель роменських жител у пожежі в середині XI ст. Інша річ, що поки остаточно не вдалося встановити початок давньоруського етапу в історії цього пункту. Але слід відзначити, що комплекси середини — кінця XI ст. з давньоруськими матеріалами, хоча й незначні, але поповнюють джерельну базу пам'ятки (Супруненко та ін. 2008, с. 87—103; 2009, с. 41—45; 2009а, с. 49—63).

Крім хронології пам'яток, варто звернути увагу на етнічну складову мешканців цих поселень. Полтавське поселення на давньоруському етапі його історії заселяли переваж-

но нащадки місцевої сіверянської людності, можливо, за незначного вкраплення вихідців із південно-західних земель. Для городища поблизу с. Сенча характерна присутність значного відсотка вихідців з північних і західних районів Русі (Моргунов 2003, с. 165). Таким чином, матеріали, здобуті в процесі дослідження зазначених пам'яток, цілком придатні для порівняльного аналізу, аби виявити закономірності у житловому будівництві.

Отже, на Сампсонієвому Острові у XII—XIII ст. переважали зрубні житла з котлованом, заглибленим на 0,2—0,7 м. У 17 випадках із 20 досить надійно зафіксовано, що зруб винесено за межі котловану. Головним опалювальним пристроєм була глинобитна напівсферична піч, розташована в кутку житла. Серед об'єктів виокремлюється група будівель з двоярусною структурою та зрубними стінами. Чотири з них належать до давньоруського часу, одна — раніша, роменського етапу існування поселення (Моргунов 2003, с. 124—127). За конструкцією вони доволі схожі. Глибина давньоруських котлованів коливається в межах 0,3—0,5 м, роменського — 0,7 м (там само, табл. V). Два житла, що датуються XII—XIII ст., а саме С7 і С18, мають ідентичне з роменським планування, а також спільні стратиграфічні ознаки (там само, рис. 62). Як уже зазначалося, головним конструктивним прийомом у зведенні їхніх стін був зруб. У межах цих котлованів не було опалювальних пристроїв. Натомість завдяки ретельному дослідженню заповнення котлованів вдалося виявити рештки міжярусного перекриття, які містили виразні сліди зруйнованих печей, що впали згори. Ю.Ю. Моргунов цілком аргументовано вбачає в цих котлованах залишки наземних зрубних будинків з холодними підкліттями (там само, с. 127). Отже, будівлі демонструють значний збіг у будівельній традиції місцевого сіверянського населення та давньоруського, в якій, так чи інакше, надавалася перевага житлам із заглибленою частиною.

Подібний збіг у будівельній практиці спостерігається і на Полтавському поселенні. Так, за головними ознаками — формою котловану, типом опалювального пристрою та характером конструкції — давньоруські житла мають досить чіткі аналогії в матеріалах попереднього часу. Не дивлячись на те, що більшість об'єктів давньоруського часу (житла 1—3, 6А, 8/1997 р., 11А, 16, післямонгольського — житло 15) пошкоджені новітніми перекопами, сукупний аналіз їх дає уявлення про прийоми та характер житлового будівництва пост-сіверянського

часу (Супруненко та ін. 1997; 1998; 1998а). Зокрема, це простежується за матеріалами жител 12 і 14 роменської культури та жител 3 і 16 давньоруського часу. В усіх піч була в кутку на певній відстані від стін котловану, а для її зведення застосовували або ж ні прутковий каркас, що, по суті, не змінювало головного — піч робили з глини. До речі, в одному житлі протягом його існування печі могли мати різну конструкцію. Так, у роменському житлі 14/1998 із трьох печей лише одна зведена на каркасі, дві інші — без нього (Супруненко, Кулатова, Приймак 2001, с. 67). Подібна ситуація відзначена і в житлі 6/2007 (Супруненко, Пуголовков 2008, с. 124—127). Вірогідно, що і конструктивні прийоми зведення стін жител роменського та давньоруського часу мали спільні риси. На це вказує характер розміщення стовпових ямок в межах котлованів. Зауваження може викликати лише незначна глибина котлованів давньоруських будівель, котра коливається від 0,1 до 0,4 м (Супруненко та ін. 1997). Але навряд чи можна вважати її реальною, оскільки більшість жител давньоруського часу пошкоджені новітніми перекопами, а, отже, їхня глибина здебільшого фіксувалася від материка, тобто не відображає реальної глибини котловану.

Виходячи з наведених фактів, еволюційний розвиток житла у носіїв роменської культури слід визначати досить обережно. Вірогідно, що для сіверянського та й взагалі слов'янського житла говорити про це буде не зовсім коректно. Певніше можна припускати багатоваріантність розвитку житлової архітектури. Варто відзначити, що О.В. Григор'єв не зміг навести достеменних прикладів переходу від заглиблених до наземних жител у роменському будівництві (Григор'єв 2000, с. 100). Переважна більшість будівель пізнього етапу культури, з якими власне О.В. Григор'єв і пов'язує появу наземних жител, так само заглиблені, що досить чітко зафіксовано в матеріалах Посейм'я роменського часу, а також південно-східних територій сіверян. До речі, у Посейм'ї в давньоруський час О.М. Єнукова виділяє будівлі, які за конструктивними особливостями мають аналогії серед сіверянського будівництва. Це, передусім, будівлі з житловим котлованом (Єнукова 2007, с. 56—58). Повного переходу до винятково наземних жител не спостерігається і на давньоруських поселеннях Середньої Наддніпрянщини. На поселенні поблизу с. Григорівка від X до XIII ст. були поширені і заглиблені, і наземні житла (Петрашенко 2005, с. 33—34, рис. 19).

Отже, відзначимо, що заглиблені житла (з котлованом) широко використовувались і сіверянським, і давньоруським населенням на території Дніпровського лісостепового Лівобережжя та не тільки. Вірогідно, що застосування такого будівельного прийому залежало, в першу чергу, від природних чинників, і тому влаштування заглибленого чи наземного житла було певним способом пристосування населення до природних умов. Ваги цьому припущенню надають спостереження О.В. Григор'єва за розвитком домобудівництва у слов'ян вододілу Оки та Дону (Григор'єв 2005, с. 35—58). Слов'янське населення переселилося туди на початку IX ст. із Сіверської землі (там само, с. 144—146). Наслідком яких подій була така масштабна акція, поки невідомо. Але природно-кліматична ситуація в басейні р. Упа була значно гіршою для ведення сільського господарства через відсутність орних земель, низькі середньорічні температури та ін. порівняно з Лівобережжям, що робило ці території малопривабливими (там само, с. 146, 153). Головним для нас є те, що зв'язок цього населення з сіверянами проявляється в багатьох аспектах матеріальної культури, зокрема і в домобудівництві. Житла цього регіону схожі на ранньороменські за такими ознаками, як площа, облицювання стін і конструкція печей (у підбої). Також для жител найранішого етапу характерною особливістю є котлован, глибина якого доволі стала на всіх пам'ятках і коливається в межах 0,5—0,9 м (там само, с. 36, 38). Пізніше на цій території відзначається поява наземних жител з холодним підклітом або без нього (там само, с. 51). Привертає увагу той факт, що перехід від жител із заглибленим котлованом до наземних відбувся досить швидко — менше ніж за століття. Пояснення цього О.В. Григор'єв вбачає в природно-кліматичній ситуації в басейні Упи, де температура на 2—3 °С нижча ніж на Лівобережжі Дніпра (Григор'єв 2005, с. 52).

Таким чином, наведені відомості стосовно житлових будівель населення вододілу Оки та Дону є виразним прикладом пристосування до нових кліматичних умов. Слов'янські колоністи намагалися винайти найприйнятніший тип будівель, який би відповідав тамтешній ситуації. На користь цього припущення свідчать і конструктивно різноманітні будівлі, що були зведені за досить короткий час — спочатку будували звичні житла з заглибленим котлованом, які поступово замінили на наземні (там само, рис. 21).

Отже, вести мову про певну еволюцію житла треба з деякими пересторогами. Ймовірно,

що будівництво заглибленого чи наземного житла було пов'язане з традиціями, які зросли під дією певних природно-кліматичних факторів. На прикладі наземних жител слов'янських колоністів басейну р. Упа (нині Тульська обл., РФ), простежується пристосування «південного» населення до складніших природних умов, в той час як для території Посулля, зокрема для поселення Самспоніїв Острів, де був значний відсоток переселенців з півночі, все ж характерними лишилися житла з котлованом, а не винятково наземні.

У подальшому зведення заглиблених частково жител довгий час лишилися традиційним для території України. У післямонгольський час, а саме в XIV—XV ст., для зведення оселі також використовували котлован. Приклади такого конструктивного прийому зафіксовані в Лучеську (Луцьк) (Терський 2006, с. 119). Житла подібної конструкції вивчені на одному з дніпровських островів і датуються XVI ст. (Пустовалов 2008). На території Цареборисівської фортеці, що на Слобожанщині, зафіксована наявність двох типів жител, датованих XVII ст.: наземні заглиблені з сіними, які будували українці, та землянки, обшиті всередині дошками, що належали московітам (Голубєва 2007, с. 72—74). Не вступаючи в дискусію щодо реконструктивної частини висновків дослідниці, відзначимо, що заглиблені житла з сіними за планом мають аналогії в давньоруських і частково роменських матеріалах. Заглиблений в землю котлован також мало житло, досліджене на селітроварницькому стані неподалік с. Більськ на Полтавщині, яке функціонувало від середини XVII ст. (Супруненко, Шерстюк, Пуголовок 2010, с. 43—44).

Використання котловану в житловому будівництві мало місце і у XVIII ст. Про це, наприклад, свідчать рештки жител в козацьких хуторах в околицях м. Комсомольськ (Пуголовок, Супруненко 2009). На задіяння котловану в господарській частині житла вказують також матеріали, отримані в ході досліджень пізньосередньовічних українських міст. Наприклад, залишки такого господарського приміщення виявлені у Києві 2003 р. (Козловський, Ієвлев 2009, с. 43—45, рис. 3). Чимало аналогічних решток досліджено і в Полтаві (Супруненко та ін. 2007; Пуголовок 2008). 2008 р. виявлена господарська частина житла, зведена в каркасно-стовповій техніці, про що свідчить розміщення ямок уздовж стін. Вірогідно, що стіни викладали з невеликих підтесаних колод, котрі заганяли в пази стовпів, на що вказує і наявність по периметру негли-

боких ровиків, які виникли внаслідок просідання дерев'яної конструкції. Цей об'єкт впушений у материк з глибини 2,10—2,15 м приблизно на 2,00 м (Пуголовок, Калашник 2009, с. 36—38, рис. 13—15). Подібна господарська частина житлового будинку виявлена і на передгородді Полтави в 2007 р., хоча мала дещо менші розміри (Ткаченко, Яремченко 2008, с. 110—111, рис. 1).

Наведені приклади житлових і господарських будівель пізнього українського середньовіччя демонструють існування будинків з «житловим» котлованом та побутування господарських конструкцій на зразок холодного підкліту. Це дозволяє припускати, що вико-

ристання котловану у зведенні жител досить тривалий час було необхідною умовою.

Підводячи підсумок цій невеликій розвідці, зауважимо, що говорити лише про еволюційний розвиток сіверянського (слов'янського) житла слід обережно. Більш слушно обстоювати багатоваріантність у житловому будівництві, а не схилитися до опозиції заглиблене житло чи наземне. Вірогідно, що традиційність житла, в першу чергу, визначалася природно-кліматичними чинниками, аніж «прогресом» у будівництві. Це підтверджується матеріалами численних пам'яток Лівобережжя Дніпра, а також певною мірою інших територій Південної Русі.

- Голубева І. Два типи жител козацької доби на Слобожанщині // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2007. — 16. — С. 71—75.
- Григорьев А.В. Северянская земля в VIII — начале XI века по археологическим данным. — Тула, 2000.
- Григорьев А.В. Славянское население водораздела Оки и Дона в конце I — начале II тыс. н. э. — Тула, 2005.
- Енукова О.Н. Домостроительство населения Сейма и Псла в IX—XIII вв. — Курск, 2007.
- Козловський А.О., Ієвлев М.М. Пізньосередньовічні старожитності з Верхнього Києва // АЛЛУ. — 2009. — 1 (25). — С. 41—46.
- Левченко Д.І., Мироненко К.М., Супруненко О.Б. Про один роменсько-давньоруський комплекс з посаду літописної Лтави (за розкопками 1997 р.) // АЛЛУ. — 2001. — 2 (10). — С. 46—56.
- Моргунов Ю.Ю. Сампсониев Остров: пограничная крепость на посольской окраине Южной Руси в XI—XIII вв. — М., 2003.
- Петрашенко В.А. Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка). — К., 2005.
- Пуголовок Ю.О. Звіт про науково-рятивні археологічні дослідження земельної ділянки по вул. Конституції, 4 у м. Полтава в 2008 р. // НА ЦОДПА. — Спр. 545.
- Пуголовок Ю.О., Калашник Є.С. Дослідження Полтавської фортеці: Старе місто. — К.; Полтава, 2009.
- Пуголовок Ю.О., Супруненко О.Б. Пізньосередньовічне житло з околиць Комсомольська на Полтавщині (за розкопками 2008 р.) // АЛЛУ. — 2009. — 1 (25). — С. 47—52.
- Пустовалов С.Ж. На о. Байда знайдена оселя аристократа // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2008. — 17. — С. 3—9.
- Супруненко О.Б., Коваленко О.В., Мироненко К.М., Приймак В.В. Звіт про охоронні розкопки Полтавського форштадту — посаду літописної Лтави 1998 р. (м. Полтава) // НА ЦОДПА. — Спр. 209.
- Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Коваленко О.В., Мироненко К.М., Приймак В.В. Звіт про охоронні розкопки Полтавського форштадту — посаду літописної Лтави 1998 р. (м. Полтава) // НА ЦОДПА. — Спр. 208.
- Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Левченко Д.І., Мироненко К.М. Звіт про охоронні розкопки Полтавського форштадту — посаду Літописної Лтави в 1997 році. Ч. 2 (розкоп № 1/1997) // НА ЦОДПА. — Спр. 322; Ч. 3 (розкоп № 2/1997). — Спр. 324.
- Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Левченко Д.І., Приймак В.В. Звіт про охоронні розкопки Полтавського форштадту — посаду літописної Лтави у 1997 р. (м. Полтава) // НА ЦОДПА. — Спр. 150.
- Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Приймак В.В. Пізньороменські комплекси з посаду літописної Лтави (за розкопками 1997—1998 рр.) // АЛЛУ. — 2001. — 1 (9). — С. 52—76.
- Супруненко О.Б., Мироненко К.М., Пуголовок Ю.О., Шерстюк В.В. Звіт про наглядові охоронні дослідження посаду літописної Лтави на Інститутській горі у м. Полтава в 2007 р. (Першотравневий просп., 15, Першотравневий пров., 5) // НА ЦОДПА. — Спр. 494.
- Супруненко О.Б., Мироненко К.М., Пуголовок Ю.О., Шерстюк В.В. Дослідження посаду літописної Лтави: Миколаївська гірка. — К.; Полтава, 2008.
- Супруненко О.Б., Пуголовок Ю.О. Пізньороменське житло на посаді літописної Лтави // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. — Коростень, 2008. — Т. II. — С. 122—131.
- Супруненко О.Б., Пуголовок Ю.О., Мироненко К.М., Шерстюк В.В. Дослідження посаду літописної Лтави: Інститутська гора. — К.; Полтава, 2009. — Ч. 1; 2009а. — Ч. 2.

- Супруненко О.Б., Шерстюк В.В., Пуголовок Ю.О. Селітроварницький стан на Більському городищі. — К., 2010.
- Терський С.В. Лучеськ X—XV ст. — Львів, 2006.
- Ткаченко О.М., Яремченко В.А. Вивчення археологічних об'єктів козацького часу у Полтаві (за матеріалами досліджень 2007 р. по вул. Конституції, 13) // АЛЛУ. — 2008. — 1—2 (23—24). — С. 110—116.
- Філіпчук М.А. Про появу наземних жител Ранньосередньовічної доби в Українському Прикарпатті // Археологічні студії. — К.; Чернівці, 2000. — 1. — С. 244—261.

Надійшла 28.04.2011

Ю.О. Пуголовок

ЭВОЛЮЦИЯ ЖИЛИЩА РОМЕНСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Вопрос развития форм жилища является достаточно сложным и неоднозначным. На сегодня точно не установлено, какая форма жилья была первичной — углубленное жилье или наземное. Не до конца решен и вопрос, какие факторы влияли на выбор конструкции жилищ. В значительной степени эти вопросы слабо освещены для восточнославянского домостроительства в целом, как и для северянского в частности. Рассматривая особенности развития жилья восточных славян в VIII—XI вв., исследователи подходят к этому вопросу преимущественно из эволюционистских позиций. Выстраивается схема, когда жилище проходит в своем развитии путь от углубленного к наземному.

Но утверждать лишь эволюционное развитие северянского (славянского) жилья следует осторожно. Более справедливо говорить о поливариантности в жилищном строительстве, а не склоняться к оппозиции сначала углубленное, а затем наземное жилье. Вероятно, что традиционность в строительстве жилищ, в первую очередь, определялась природно-климатическими факторами, нежели «прогрессом» в строительстве. Это предположение подтверждается на материалах многочисленных памятников Левобережья Днепра, а также, в определенной степени, и других территорий Южной Руси.

Yu.O. Puholovok

EVOLUTION OF ROMNY CULTURE DWELLINGS

The issue of development of dwelling forms is quite complicated and ambiguous. It is not clearly determined today which dwelling form was original: deepened or surface house. No to the end there is solved an issue of what factors influenced the choice of dwelling structure. Substantially, these problems are hardly elucidated for the Eastern Slavs' house building as a whole and for the Sivityans' one in particular. Discussing peculiarities of the Eastern Slavs' dwelling development from the 8th to the 11th c., the scholars approach this issue mainly from the evolutionary positions. The scheme of consecutive passage from the deepened to the surface dwellings is developed.

However, the statement of the only evolutionary development of the Sivityans' (Slavs') dwelling should be made carefully. It is more correct to speak of variability in house building, than to abandon oneself to the idea of opposition of deepened first and then surface dwellings. Apparently, traditionalism in house building was determined first of all by environmental and climate factors, than by a «progress» in building. This supposition is confirmed by materials of numerous sites in the Dnipro River left bank region, as well as in certain degree by the materials of other territories of the South Rus.